

ANA HATLARI İLE GÜNEY – BATI (OĞUZ) GRUBU TÜRK LEHÇELERİNİN SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Ses bilgisi dilin ses yapısını, ses sistemini ve kelimelerdeki ses deşmelerini inceleyen bir dilbilim dalıdır. Ses bilgisi , dilin en küçük unsurları olan konuşma seslerinin oluşmasını , herhangi bir sesin çıkışında konuşma organlarının hareketini, sesin fiziksel niteliklerini inceler.¹

Bir dilin seslerini harflerle gösteririz. Güney-batı Türk lehçelerinin ses bilgisi özelliklerine değinmek için de öncelikle bu lehçelerdeki ^{seslere} harflere bakalım.

Bilindiği gibi alfabemiz 29 harften meydana gelmektedir. Bu harflerin 8 tanesi ünlü (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) , geriye kalan 21 harf ise (b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z) ünsüz harflerdir. ^{seslerden}

Azerbaycan Türkçesi'nde ise 9 tane ünlü vardır. Bunlar: a, e, ä, ı, i, o, ö, u, ü'dür. Türkiye Türkçesi'nden farklı olarak, Azerbaycan Türkçesi'nde açık e (ä) sesi mevcuttur. Azerbaycan Türkçesi'nde ünsüzlerin sayısı ise 23'tür. Türkiye Türkçesi için yukarıda saydığım ünsüzlerin haricinde , Azerbaycan Türkçesi'nde farklı olarak x (hırıltılı h) ve q (k) ünsüzleri mevcuttur.

Türkmen Türkçesi'nde de ünlülerin sayısı 9'dur. Bunlar: a, e, ä, i, o, ö, u, ü ve y (ı)'dır. Ünsüzler ise 21 tanedir. Bunlar: b, ç, d, f, g, h, j, j̄, k, l, m, n , ñ, p, r, s, ş, t, w, y , z'dir. Türkmen Latin alfabesindeki harfler Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerindekinden biraz farklıdır. Yukarıdaki harflerden y = ı , w = v , y = y , j = c , j̄ = j şeklindedir.

Gagavuz Türkçesi'nde 10 adet ünsüz bulunur. Bunlar: a, á, e, ä, ı, i, o, ö, u, ü'dür. Gagavuz Türkçesi'ndeki á sesi kalın, dar, düz bir diş eti ünlüsüdür. a ~ ı arası söylenir. Türkiye Türkçesi'nde karşılığı yoktur². Gagavuz Türkçesi'nde ünsüzlerin sayısı ise Türkiye Türkçesi'ndeki gibi 21'dir. Bunlar: b, c, ç, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, ts, v, y, z'dir. Buradaki ts ünsüzü de tonsuz bir diş ünsüzdür. Rusça'dan geçmiştir.

¹ Süleymanova Memova , Hayriye , Türk Dili Sesbilgisi , Sofya , 1976, s: 43.

² Özkan, Nevzat, Gagavuz Türkçesi Grameri , TDK Yay. , Ankara, 1996 , s: 42.

Güney-batı Türk lehçelerinin alfabelerindeki ünlü – ünsüz seslere kısaca değindikten sonra, sıra geldi bu lehçelerin ses bilgileri ile ilgili kurallara değinmeğe. Bu lehçelerin ses bilgileri ile ilgili kurallar ana hatlarıyla şunlardır.

A) Türkiye Türkçesi'nin Ses Bilgisi İle İlgili Kurallar:

1. Kalınlık-incelik Uyumu: Türkçe'de kalın ünlüleri kalın ünlüler, incik ünlüleri ince ünlüler takip eder. *Güzellik* , *boyunduruk* örneklerinde olduğu gibi. Alıntı kelimeler çoğunlukla bu kurala uymazlar. *Kitap* , *alfabe* , *sandalye* v.b.
2. Düzlük-yuvarlaklık Uyumu: Türkçe'de düz ünlüleri düz ünlüler , yuvarlak ünlüleri de yuvarlak ünlüler veya geniş-düz ünlüler takip edebilir. *Kolaylık* , *evimiz* , *incelik* v.b. Alıntı kelimeler yine bu kuralın dışındadır.
3. Birinci heceden sonra o, ö sesleri bulunmaz. Bu kuralın da istisnaları vardır. Örneğin Şimdiki zaman – yor eki bu kurala uymaz. *Geliyor* , *gidiyor* v.b. Alıntı kelimeler de bu kurala uymaz. *Horoz* , *doktor* , *otomobil* örneklerinde olduğu gibi.
4. Türkçe'de kendiliğinden uzun ünlü bulunmaz. Uzun ünlü ancak Türkçe'ye girmiş yabancı kelimelerde mevcuttur. *Hâkim* , *mêmur* , *nâhoş* , *mânâ* örneklerindeki gibi.
5. İki ünlü yanyana gelmez. Ünlü ile biten kelimelere ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde iki ünlü arasında bağlantı ünsüzü girer. *Masa+y+a* , *kutu+y+u* , *oku-y-an*
6. Aynı hecede iki ünlü bulunmaz. Alıntı kelimeler bu kurala uymaz: *kuaför* , *kauçuk*
7. Türkçe kelimelerde esas itibariyle f sesi yoktur. Daha çok ses taklidi bazı kelimelerde, ünlemlerde ve alıntı kelimelerde bulunur. *Üf* , *piş* , *üfleme* , *fıkırdamak* , *fayton* , *fikir* , *ifade* v.b.
8. Türkçe kelimelerde j sesi yoktur. J sesi ancak Türkçe'ye sonradan girmiş alıntı kelimelerde bulunur. *Jilet* , *jandarma* , *baraj* gibi.
9. Türkçe'de aslı olarak h sesi yoktur. Bugün bir kaç kelimeye görülen h sesi eskiden k şeklinde idi³. H sesi alıntı kelimelerde , ses taklidi kelimelerde ve ünlemlerde görülür. *Hakikat* , *horlamak* , *hoppala* v.b. örneklerde olduğu gibi.
10. Kelime başında l, r, ğ, c, m, n, v, z sesleri bulunmaz. Yalnız n ve v seslerinde istisna vardır. *Niçin* , *neden* , *nerede* , *varmak* , *vermek* , *vurmak* gibi kelimelerde bu sesler kelime başında bulunur. Bu sesler ses taklidi kelimelerde ve alıntı kelimelerde de kelime başında bulunabilirler. *Lıkır lıkır* , *civil civil* , *limon* , *radyo* , *cam* , *nargile* örneklerinde olduğu gibi.

³ Ergin , Muharrem , Türk Dil Bilgisi , Bayrak Yay. , İstanbul , 1993 , s: 56.

11. Kelime sonunda da b,c, d, g, ğ sesleri bulunmaz. Alıntı kelimeler her zamanki gibi bu kurala uymaz. *Tac, lig, katalog* gibi. Bu kelimelerin pek çoğunda ise bu ünsüzler sedasızlaştırılmıştır : *mehtap* (< *mehtab*), *ilaç* (< *ilac*), *fert* (< *ferd*) v.b.
12. Kelime başında iki ünsüz yanyana bulunmaz. *Program, prensip, kredi, stadyum* v.b. alıntı kelimelerde kelime başında iki ünsüz bulunabilir.
13. Türkçe'de kelime sonunda bulunan ç, k, k, p, t ünsüzleri iki ünlü arasında sedalılaştır ve yumuşarılar. *Ağaç / ağacı, dip / dibe, ayak / ayağa* v.b.
14. Sedalı ünsüzlerle sedalılar, sedasız ünsüzlerle sedasızlar yanyana gelebilir. *İşten, evden, kardeşçe, bence* örneklerinde olduğu gibi.
15. Ses türemesi: Kelimelerde başta, ortada ve sonda görülen bir ses olayıdır. *Hayva* (< *ayva*), *ilimon* (< *limon*), *tiren* (< *tren*), *giderkene* (< *giderken*) v.b. örneklerdeki gibi.
16. Ses düşmesi: Bu ses olayı da ön seste, iç seste ve son seste görülebilir. *Sıcak* (< *ısıcak*), *ufacık* (< *ufakcık*), *küçücük* (< *küçükçük*) v.b. Türkçe'de y, ğ, r, z gibi zayıf ünsüzlerin yanında bulunan orta hecedeki dar ünlüler de ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında düşerler. *Gönül / gönlüm, burun / burnu* v.b.
17. Tekleşme: Aynı cinsten olan ve yanyana bulunan iki ünsüzden birinin düşmesidir. *Hamal* (< *hammal*), *edebiyat* (< *edebiyat*) v.b.
18. Ünlü birleşmesi: Birincisi ünlüyle biten ve ikincisi de başlayan ve bir arada kullanılan kelimelerde, yanyana gelen ünlülerin kaynaşıp tek ünlü haline gelmesidir. *Kahve altı > kahvaltı, sütlü aş > sütlaç, bulama aş > bulamaç* v.b.
19. Hece düşmesi: Bir gramer birliğinde arka arkaya gelen ve ses bakımından birbirine benzeyen iki heceden birinin düşmesidir.
20. Göçüşme: Kelime içinde seslerin birbirleriyle yer değiştirmesidir: *eşki* (*ekşi*), *nâlet* (*lânet*), *yanlız* (*yalnız*), *yalnış* (*yanlış*) v.b.

B) Azerbaycan Türkçesi'nin Ses Bilgisi İle İlgili Kurallar:

1. Azerbaycan Türkçesi'nde de ünlü uyumu güçlüdür. Çoğu kez yabancı sözcükler de ünlü uyumuna girerler⁴. *Bağça* (*bahçe*), *kayda* (*kaide*), *halda* (*halde*) v.b.
2. Azerbaycan Türkçesi'nde o, ö ünlüleri eklerde bulunmaz. *Sövgülü* (*sevgili*), *süri* (*sürü*) örneklerindeki gibi.
3. Azerbaycan Türkçesi'nde kelime başında ı- ünlüsü bulunmaz.

⁴ Bozkurt, Fuat, *Türklerin Dili*, Cem Yay., İstanbul, 1992, s: 210.

4. u /ü – o /ö değişmesi: Türkiye Türkçesi'nde u , ü ünlüleri ile söylenen bazı kelimeler Azerbaycan Türkçesi'nde o, ö ünlüleri ile kullanılır. *Dodax (dudak)*, *gözel (güzel)*, *tülkü (tilki)* v.b.
5. i – e değişmesi: Kelime başında ve ilk hecede Türkiye Türkçesi'ndeki i ünlüsünün e olması olayına rastlanır. *Elm (ilim)*, *heç (hiç)*, *belke (belki)* örneklerindeki gibi.
6. v ünsüzünden önce gelen ünlülerde yuvarlaklaşma görülür. *Ovçı (avcı)*, *dövlet (devlet)*, *dovşan (tavşan)* örneklerindeki gibi.
7. Azerbaycan Türkçesi'nde kelime başında h – ünsüzü bulunur. Çağdaş Türk dillerinin çoğunda h ünsüzü kelime başında bulunmaz. Azerbaycan Türkçesi'nde ise şu örneklere rastlanır: *hürkmek (ürkmek)*, *hörümcek (örümcek)*, *hörgü (örgü)* v.b.
8. k – x değişmesi: Türkiye Türkçesi'ndeki iç ve son sesteki k ünsüzünün Azerbaycan Türkçesi'nde x (hırıltılı h) ünsüzüne dönüştüğü görülür. *Ayax (ayak)*, *yoxuş (yokuş)*, *doxsan (doksan)* v.b.
9. d – t / t – d değişmesi: Türkiye Türkçesi'nde kelime başında d – ünsüzü ile kullanılan bazı kelimelerin , Azerbaycan Türkçesi'nde t – ünsüzü ile kullanıldığı görülür. Bunun tam tersinin de olduğu görülür. *Tökmäk (dökmek)*, *dovşan (tavşan)*, *dürlü (türlü)* v.b.
10. k – ğ değişmesi: Türkçe kelimelerde kelime başındaki k- ünsüzünün Azerbaycan Türkçesi'nde ğ'ya dönüştüğü görülür. *Gızlar (kızlar)*, *ğapı (kapı)*, *ğara (kara)* v.b.
11. Kimi kelimelerde kelime sonundaki – k ünsüzünün – y ünsüzüne dönüştüğü görülür. *Göy (gök)* örneğinde olduğu gibi.
12. – ğ – ünsüzünün iki ünlü arasında – y – veya – v –'ye dönüştüğü görülür. *Soyuk (soğuk)*, *toyuk (tavuk)* örneklerinde olduğu gibi.
13. b – m değişmesi: Burunsal seslerden önce gelen b ünsüzünün m ünsüzüne dönüştüğü görülür. *ben > men*
14. Türkiye Türkçesi'nin aksine Azerbaycan Türkçesi'nde kelime sonunda b, c, d, g ünsüzleri bulunabilir. *Süd (süt)*, *yad (yabancı)*, *gurd (kurt)*, *ac (aç)* v.b.
15. Ses düşmesi: Kelime başındaki / y- ünsüzleri Azerbaycan Türkçesi'nde düşer. *Ulduz (yıldız)*, *ilan (yılan)*, *il (yıl)*, *ürek (yürek)*, *üz (yüz)* örneklerindeki gibi.
16. İkizleşme: Kelime içindeki bir ünsüzün şeddelenmesi olayıdır. Azerbaycan Türkçesi'nde kelime içinde kimi ünsüzlerde görülür. *Eşşek (eşek)*, *sekkiz (sekiz)*, *addım (adım)* örneklerinde olduğu gibi.

17. Göçüşme : Azerbaycan Türkçesi'nde oldukça sık görülen bir ses olayıdır. *Yarpax* (*yaprak*), *arvad* (*avrat*), *torpax* (*toprak*), *körpü* (*köprü*) v.b.

C) Türkmen Türkçesi'nin Ses Bilgisi ile İlgili Kurallar:

1. Kalınlık-incelik uyumu: Türkmen Türkçesi'nde kelimenin ilk hecesinde kalın sıradan bir ünlü gelirse, onu diğer hecelerde de kalın ünlüler takip eder. Birinci hecede ince sıradan bir ünlü gelirse, diğer hecelerde de ince sıradan ünlüler bulunur. *Kömek* (*yardım*), *çaga* (*çocuk*), *ece* (*anne*) v.b.
2. Düzlük-yuvarlaklık uyumu: İlk hecede yuvarlak ünlü gelirse, daha sonraki hecelerdeki ünlüler de bu ünlülere benzeyip yuvarlak ünlüye dönüşür. Birinci hecede o, ö, u, ü seslerinden biri gelir ve bunun devamında e sesi gelirse, bu e sesi yerine göre telaffuzda ö, ü seslerine dönüşür. *Kömelek* /*kömölök*/ "*mantar*" örneğinde olduğu gibi.
3. Türkmen Türkçesi'nde o, ö, u, ü ünlüleri kelimenin sadece başında ve ortasında bulunurlar. Kelime sonunda gelmezler. "*üzümçilik*" gibi. 1. en fazla 2. hecede
4. Türkmence kelimelerde, kelime sonundaki dar ı, i ünlüleri ünlü uyumuna uymaz, daima düzdür. *Ulı* (*büyük*), *süri* (*sürü*), *gurtı* (*kuru*) v.b.
5. Türkmen Türkçesi'nde aslî uzun ünlüler mevcuttur. *Bi:l* (*bel*), *du:z* (*tuz*), *ı:z* (*iz*) örneklerinde olduğu gibi.
6. Türkmence uzun ü (ü:) ünlüsü yazıda y ünsüzü ile birlikte yazılır. *Süyt* (*süt*), *güyç* (*güç*), *düyp* (*dip*) v.b. "*üy*" diftongu
7. a – ö değişmesi: Türkçede ilk hecedeki a ünlüsü Türkmen Türkçesi'nde ö ünlüsüne dönüşür. *Söveş* (*savaş*) v.b.
8. e – ö değişmesi: Türkiye Türkçesi'nde ilk hecedeki e ünlüsü Türkmence'de ö ünlüsüne dönüşür. *Dövlet* (*devlet*), *dövür* (*devir*), *cövher* (*cevher*) v.b.
9. a – o değişmesi: TT'de ilk hecedeki a ünlüsü Türkmen T.'de o ünlüsüne dönüşür. *Hova* (*hava*), *govga* (*kavga*), *tovuk* (*tavuk*) v.b.
10. ü – ö değişmesi: TT'de ilk hecedeki ü ünlüsü Türkmen T.'de ö ünlüsüne dönüşür. *Gözel* (*güzel*), *göreş* (*güreş*) v.b.
11. k – ğ değişmesi: TT.'de kelime başındaki k ünsüsü Türkmen T.'de g ünsüzüne dönüşmüştür. *Gız* (*kız*), *gol* (*kol*), *gor* (*kor*) v.b.
12. d – t değişmesi: TT.'de kelime başındaki d ünsüzü Türkmen T.'de t ünsüzüne dönmüştür. *Tud* (*dut*), *tikmek* (*dikmek*), *tiken* (*diken*) örneklerinde olduğu gibi.

13. ğ – v değişmesi: TT’de kelime içindeki ğ ünsüzü Türkmen T.’de v ünsüzüne dönüşmüştür. *Sövüt (söğüt), övüt (öğüt), sovuk (soğuk)* v.b.
14. b – p / p – b değişmesi: *Bişmek (pişmek), pıçak (bıçak), bürinç (pirinç)* örneklerinde olduğu gibi kelime başındaki b ve p ünsüzleri , Türkmençe’de Türkiye Türkçesi’ndekilerle tam ters şekilde kullanılmaktadır.
15. v – y değişmesi: TT’de kelime içindeki v ünsüzü Türkmen T.’de y ünsüzüne dönüşmüştür. *Söymek (sevmek), düye (deve)*. *ev TT. → öy TkmT.*
16. Türkmen Türkçesi’nde , Türkiye Türkçesi’nde olduğu gibi , kelime başında iki ünsüz yanyana gelmez. Yabancı kelimelerde başta iki ünsüz yanyana geldiğinde başta ünlü türemesi olur. *Staj > istaj, stul > ustul(sandalye), student > ustudent(öğrenci)* vb.
17. Türkmen Türkçesi’nde kelime başında r ünsüzü bulunmaz. r ünsüzü ile başlayan yabancı kelimelerde Türkmençe’nin dil özelliklerine uydurmak için başta ünlü türemesi olur. *rehim > irehim , renk > irenk* v.b.
18. Türkmen Türkçesi’nde de kelime başında f ünsüzü bulunmaz. f ile başlayan kelimelerde , f’nin p ünsüzüne dönüştüğü görülür. *Pikir (fikir), pil (fil)* v.b.
19. Türkiye Türkçesi’nde olduğu gibi , kelime sonundaki sert p, ç, t, k ünsüzleri ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında yumuşarlar. *Kitap / kitabı, corap / corabı, orak / oracı* örneklerinde olduğu gibi.
20. Kelime ortasında yanyana gelen iki sert ünsüzden ikincisi yumuşar. *Mekdep (mektep), depter (defter)* v.b.
21. Benzeşme : Kelime ortasında yanyana gelen st, ts, mb, ñg ünsüzleri ünsüz benzeşmesine uğrar. İkinci ünsüz birinciye dönüşür. *Hassa (hasta), çemmer (çember)* örneklerindeki gibi.

D) Gagavuz Türkçesi’nin Ses Bilgisi İle İlgili Kurallar:

1. Gagavuz Türkçesi’nde de ünlü uyumları aynı Türkiye Türkçesi’nde olduğu gibidir. Gagavuz Türkçesi’nde Türkçe kelimelerin kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna büyük ölçüde uydukları görülür.
2. o ünlüsü ilk hecenin dışında bulunmaz.
3. ı ve ü ünlüleri kelime başında genellikle y – türemesi ile birlikte söylenir. *Yıstıtı (ıstıtı), yüstünä (üstüne)* v.b.
4. Gagavuz Türkçesi’nde ilk , orta ve son hecede ünlü düşmesi olayı görülür. *Ordan (oradan), meklermiş (emeklermiş) , Stanbol (İstanbul)* örneklerinde olduğu gibi.

5. Gagavuz Türkçesi'nde alçalan ve yükselen ikiz ünlüler mevcuttur. Bunlar ğ , v, y ünsüzlerinin düşmesi veya ünlüleşmesi ile ortaya çıkarlar⁵. *Kaet (gayet)* , *yauz (yavuz)* örneklerinde olduğu gibi.
6. Ünlü türemesi: Gagavuz Türkçesi'nde kurallaşmış olmamakla birlikte görülen bir ses olayıdır. Kelimelerde ön , iç ve son türeme görülür. *Urum (Rum)*, *şerebet (şerbet)*, *kısırak (kısırak)*, *yurta (yurt)* v.b.
7. Gagavuz Türkçesi'nde ğ ünsüzü kaybolmuştur. *Aacından (ağacından)* örneğindeki gibi.
8. Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi Gagavuz Türkçesi'nde de j ünsüzü yoktur. Sadece alıntı kelimelerde kullanılır.
9. Kelime sonunda - d > - t olur. *Mabet (mabed)* örneğindeki gibi.
10. Kelime başındaki f ünsüzü bazen Türkmen Türkçesi'ndeki gibi p olur. *Pındık (fındık)*, *pırıldak (fırıldak)* v.b.
11. Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi p, ç, t, k ünsüzleri ile biten kelimeler ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında sedalılaşırlar. *Uç / ucuna* , *kiyat / kiyadı (kağıdı)* v.b.
12. Kelime başında t – d değişmesi görülür. *Dembel (tembel)* örneğindeki gibi.
13. f – v değişmesi: Türkiye Türkçesi'nde kelime ortasındaki f ünsüzlerinin Gagavuz Türkçesi'nde v 'ye dönüştüğü görülür. *Kavkaz (Kafkas)* , *kava (kafa)* v.b.
14. b – p değişmesi: Kelime başında ve ortasında görülen bir ses değişimidir. *Pud (but)*, *pazlama (bazlama)*, *pel (bel)* v.b.
15. Benzeşme : Gagavuz Türkçesi'nde ilerleyici ve gerileyici benzeşme görülür. *Aydınnık (aydınlık)*, *yannış (yanlış)* , *tussuz (tuzsuz)* v.b.
16. İkizleşme : Orta hece ünsüzlerinden l, m, n bazen ikizleşmektedir. *Seçämmerim (seçemem)* , *gömmelär (gömerler)* v.b.
17. Göçüşme : *Tehna (tenha)* , *arvad (avrat)* , *naalet (lânet)* gibi örneklerde görülmektedir.

⁵ Özkan, Nevzat , Gagavuz Türkçesi Grameri , TDK Yay., Ankara, 1996 , s: 56.

KAYNAKLAR

1. AZIMOV, P., Sopiev,G., Çöññäyev,Y. , Türkmen Dili , Magarif , Aşgabat , 1992.
2. BOZKURT, Fuat, Türklerin Dili , Cem Yay. , İstanbul , 1992.
3. ERGİN , Muharrem, Azeri Türkçesi , Edebiyat Fak. Basımevi , İstanbul , 1971.
4. ————— , Türk Dil Bilgisi , Bayrak Yay. , İstanbul , 1993.
5. ÖZKAN, Nevzat , Gagavuz Türkçesi Grameri , TDK Yay. , Ankara, 1996.
6. SARIYEV, Berdi , Güder, Nurcan , Türkmencenin Grameri (Fonetika) , Türk Dünyası Gençlerinin Mahtumkulu Yayın Birliği , Ankara, 1998.
7. SÜLEYMANOVA Memova , Hayriye, Türk Dili Sesbilgisi , Sofya, 1976.
8. Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri , Komisyon, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara , 1994.